

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՖԱՀՐԱԴՅԱՆ
ՄՄ

ԿՆՔՎԱԾ ՀԱՆՐԱԳՐԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԷ.-ԺԹ. ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ մատենադարանի արխիվային փաստաթղթերի՝ «Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդի» հարուստ եւ բազմազան վավերագրական ժառանգությունից առանձնացրել ենք ԺԷ.-ԺԹ. դարերի որոշ հանրագրություններ, որոնք արտահայտում են սեփական կամ հանրային շահերի պաշտպանության համար հասարակության անդամներից իշխանության շահառուներին դիմելու հնարավորությունը: Հայոց պատմության եւ մասնավորապես Հայ Առաքելական Եկեղեցու գործունեության ամենատարբեր հարցերին առնչվող այս վավերագրերը, որոնք հանդիսանում են առաջնային աղբյուր՝ հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանությունների ու ժողովրդի երկխոսության լուսաբանման համար, մեզանում գրեթե չեն ուսումնասիրվել: Ավելին՝ առանձին թեմատիկ խմբավորմամբ չեն ներկայացվել: Փոխարենը՝ վաղուց արդեն օտար հետազոտողների դիտակետում հայտնված հանրագրերը, որոնց նվիրված հետազոտությունները գերազանցապես զարգացել են սեփական օրինակների մեկնաբանությունների պայմաններում, ամփոփում են մեծարժեք տեղեկություններ բողոքագրերի ընդհանուր կառուցվածքային հատկանիշների մեկնաբանման, հին վարչական համակարգերի սոցիալական հաղորդակցության, արդարության հաստատման ընթացակարգերում դրանց արդյունավետության մասին: Այս համատեքստում, որպես առավել հաջողված օրինակներ, կարելի է նշել Թ. Հաուկենի (T. Hauken)¹, Ա. Քլիֆորդի (A. Clifford)², Դ. Փ. Քարպենթերի (D. P. Carpenter)³, Ն. Լաֆի (N. Lafi)⁴ եւ այլոց հետազոտությունները:

¹ Տե՛ս T. HAUKEN, Petition and response: an epigraphic study of petitions to Roman Emperors, Norwegian Institute at Athens, 1998:

² Տե՛ս A. CLIFORD, Petition and Response, Order and Obey: Contemporary Models of Roman Government, Vienna, 2015:

³ Տե՛ս D. P. CARPENTER, The Petition as a Tool of Recruitment: Evidence from the Abolitionist Congressional Campaign, Harvard University, 2003:

⁴ Տե՛ս N. LAFI, Petitions and Accommodating Urban Change in the Ottoman Empire, Istanbul, Swedish Research Institute, 2011:

Արաբական աշխարհում հանրագիրն արդարության հասնելու հնագույն ձեւ էր, որի ամենավաղ օրինակներից է մեր թվականության 718-719 թթ. Սողդիանայի կառավարիչ Դիվաշտի կողմից Ամիր ալ-Ջարրահ իբն Աբդուլլահին ուղղված արդարության եւ ողորմության միջնորդագիրը⁵։ Եւրոպայում համախոսականների ձեւավորումն առնչվում է 1628 թ. Անգլիայի խորհրդարանի կողմից թագավոր Չարլզ Ա. Ստյուարտին ուղղված բողոքագրին⁶, ուր ներկայացված էին մի շարք իրավախախտումներ, իսկ արդեն 1648 թ. նույն Անգլիայում հանրագրի իրավունքը հաստատված իրավունք էր⁷։ Մեզանում հանրագրերի ընդհանուր քննությամբ լուսաբանվում են միասնական ինքնությունների դրսևորումների, իշխանության ձեռքբերման ճանապարհներից մեկի, ժամանակակից ընտրական գործընթացների եւ հասարակության անդամից քաղաքացու ձեւավորման նախատիպերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ։

Լայն առումով այս հետազոտությունում մեզ հետաքրքրում են հանրագրության ձեւաբանական եւ բովանդակային առանձնահատկությունները, ապա՝ հանրային հնչեղություն ունեցող հարցերի կարգավորումներում մարդկանց մեծ խմբերի մասնակցությունն ու ներգրավվածությունը, եւ վերջապես նեղ առումով՝ փաստաթուղթն ամբողջացնող կնքադրոշմների դերակատարության պարզաբանումը։ Այս իմաստով համախոսականներն արխիվային առատ նյութ են՝ խնդրանքի կամ բողոքի, դժգոհության, կարծիքի կամ կարիքների անհատական կամ խմբային արտահայտմամբ։

Ինչպես ցույց են տալիս հանրագրերի ընդհանուր դիտումները, դրանք զուրկ են կանոնական կառուցվածքից, սակայն դրանց բնորոշ հիմնական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս հանրագիրը ներկայացնել իբրեւ թղթագրության ինքնուրույն տեսակ։ Այսպիսով, համախոսականների կառուցվածքային ընդհանրական համապատկերն արտահայտվում է ողջույնի խոսքով, վավերագրի տեսակի մեջբերմամբ, խնդրատուների եւ հասցեատերերի ամփոփ կամ անվանական վկայակոչմամբ, որոնց հաջորդում են բովանդակային մանրամասները՝

⁵ S^{ku} G. KHAN, The Historical Development of the Structure of Medieval Arabic Petitions, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 53, No. 1 (1990), էջ 8։

⁶ S^{ku} <https://www.britannica.com/topic/Petition-of-Right-British-history>.

⁷ S^{ku} LEX HEERMA VAN VOSS, Petitions in social history, Cambridge University Press, 2002, էջ 4։

պահանջի, բողոքի կամ աղերսի երանգներով, ավարտվում խնդրատուների մասին վերջնական հիշատակություն մե մասնակցության վավերացմամբ:

Հանրագիրը, որը հայերենի ընդհանուր բառային կազմում նորաբանություն է, մեր առանձնացրած փաստաթղթերում հիշատակվում է տարբեր՝ թուղթ դաշնագրության, բողոքագիր, միջնորդագիր, աղաչանաց թուղթ, խնդրագիր, ինչպես նաև կենցաղ ներթափանցած օտար բառերով, որոնք իբրեւ վերտառություն եւ փաստաթղթի տեսակը բնորոշող եզրեր՝ տրված չեն վավերագրի սկզբնամասում, այլ օգտագործվում են բովանդակության մեջ:

Այս իմաստով չափազանց ուշագրավ է 1869 թ. մայիսի 31-ին Կարին քաղաքի հոգեւորականների եւ աշխարհականների 614 կնիքներով հաստատված մեծադիր վավերագիրը (159X56,5 սմ չափի)՝ հասցեագրված Կ. Պոլսի պատրիարքին, Կարինի հոգեւոր առաջնորդ, գերապատիվ Հարություն արքեպիսկոպոսին Կարինի առաջնորդարան վերադարձնելու պահանջի մասին⁸: Փաստաթղթում հանդիպում ենք համախոսականի իմաստն արտահայտող «աղերսագիր» եւ այլ հիշատակությունների. «...Ընդհանուր աղերսագրով առ բարձրապատիւ փոխարքայն կղիմեմք, գրելով եւ ցուցանելով նմա ինչ որ յառաջագոյն առ բարձրապատիւ կուսակալն գրած էինք. եւ այս անգամ նոյն աղերսագիրը այս մեր աղաչանաց թուղթով կուղարկեմք, խնդրելով միանգամայն Ազգային վարչութիւնէն եւ Ձեր իսկ բարձր սրբազնութիւնէն, որ բարեհաճիք անձամբ անձին այս աղերսագիրը նորին բարձր իշխանութեան մատուցանել...»: Իսկ արդեն վավերագրի դարձերեսին նկատում ենք հետեւյալ գրությունը. «26 յունիս 1869 Կարինէն հանրագիր»-ը:

Եզրույթի մեկնության սահմաններն ընդլայնող Շամախու, Շիրվանի, Շաքիի եւ առհասարակ Աղվանքի առաջնորդների, քահանաների, տանուտերերի եւ միահամուռ ժողովրդի կամքով ու հոժարությամբ կազմած անթվակիր համախոսականում, որով միայն «Եսային» [Եսայի Հասան-Ջալալյանցին (1702–1728 թթ.)] են ընդունում որպես օրինական կաթողիկոս, հանդիպում ենք «հանրագիր» նշանակությամբ հետեւյալ

⁸ ՄՄ Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդ, թղթապանակ 262, վավերագիր 33 (հետալսու՝ ԿԴ, թղթապ..., վավ...):

օտարաբանությունը «...զմուջալահն⁹ եւ թուղթս շինեցաք եւ կնքեցաք յաղագս մերոյ Աթոռոյն եւ մեր կաթուղիկոսին կողմանէ»¹⁰։

Բառիմաստի այլ համարժեքն են «մահսար»-ը¹¹, «մասէրագրութիւն»-ը¹², «մանգար»-ը¹³, որոնք, ի թիվս այլոց, կիրառվել են 1801 թ. դեկտեմբերի 12-ին էջմիածնի միաբանների կողմից Եփրեմ արքեպիսկոպոսին հասցեագրված համախոսականում¹⁴, ուր ծանուցվում է Դավիթ Ե. էնեգեթցի կաթողիկոսի (1801–1807) կատարած բռնությունների մասին. «Զամենայն անցս, որք անցին զմեօք յայսմ ամի, լաւապէս գիտես ի ստոյգ գրութեանց ոմանց յեկեղեցականաց եւ յաշխարհականաց թէ՛ մեծաբանակ կաշառօք գրաւելն սորա զմեծամեծ այլազգիս եւ նոքօք նուաճելն զմեզ, թէ՛ հպատակ առնել մոլար կամացն զմեզ, թէ՛ յանդգնութեամբ երդմնազանց առնելն զմեզ, թէ՛ բռնութեամբ ձեռնադրեալ ի մէնջ՝ ընդ նզովիւք սրբոց հարց արկանելն զմեզ եւ թէ՛ ըստ ի հաճոյս իւր զգրեալ մահալէս կնքել տուեալ՝ ինքեան սուտ վկայս կացուցանելն զմեզ...»¹⁵։

⁹ Մուջալահ-Մուջլէլէ (արբ., օսմ. معجزة) եզրույթը քննվում է իբրեւ գիրք, իմաստասիրական թուղթ, իսլամական օրենքների հավաքածու. տե՛ս Պ. Զէքի ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Մէծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 755. նույն՝ համախոսական. տե՛ս Ե. ԿԱՐՆԵՅԻ, Դիվան, Երեւան, 1968, էջ 348։

¹⁰ ԿԴ, Թղթպ. 240, վավ. 3 (չափս՝ 43,2x32, կնքադրոշմներ՝ 10 արաբատառ, 4 հայատառ եւ բազմաթիվ մատնահետքեր)։

¹¹ Մահսար-Մահզար (արբ., պրս., օսմ. محضر) բառը մեկնվում է իբրեւ դատարանի արձանագրություն, իսկ Մահզար ումումի (محضر عراقي)՝ հանրագիր, հանրագրություն. տե՛ս Պ. Զէքի ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Մէծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, էջ 762։

¹² ԿԴ, Թղթպ. 262, վավ. 26։

¹³ ԿԴ, Թղթպ. 243, վավ. 11 (այսուհետեւ՝ վավ. 11)։

¹⁴ ԿԴ, Թղթպ. 11, վավ. 189 ա (չափս՝ 35 x 23,5, կնիքներ՝ 8)։

¹⁵ Համախոսականում ձախից աջ հաջորդականությամբ դրոշմված վավերացումներին՝

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /30ՎԱԿԻՄ /ՎԱՐԴ(Ա)ՊԵՏ /1227 (1778)»,

«Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) /ԳՐԻԳՈ(Ր) /Վ(Ա)ՐԴ(Ա)ՊԵՏ /ՌՃՀԱ (1722)»,

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ /ՌՄԼԳ (1784)»,

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ԹԱԴԷՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ /1234 (1785)»,

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ՂԱԶԱՐ /Վ(Ա)ՐԴ(Ա)ՊԵՏ /1233 (1784)»,

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /3ՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ /1234 (1785)»,

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /30ՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ /1227»,

«Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) /ՏԻՐԱՅՈՒ /ՆԱՀԱՊԵՏ /1230 (1781)»,

հետեւում է այլոց կնիքների բացակայությունը հիմնավորող հետեւյալ ուշագրավ վկայությունը. «Կարելի էր մեզ աստանօր դնել զկնիքս մնացորդ եպիսկոպոսաց եւ համայն վարդապետաց, բաց ի քանի մի անձանց, զի ունին ամենեքեան իղձս ընդունիլ ինքեանց գլուխ եւ վեհ զնախկին ընտրեալ փափագելին մեր, բայց մեր կնքելն է ի վկայել բանից այսր գրութեան, թէ ճշմարիտ է եւ ո՛չ ծանուցանել զկամս միաբանից, զի միաբանք ամենեքեան եւ բոլոր երկրացիք երիցս անգամ մահսէր արարեալ խնդրեցին զաստուածընտիր վեհս մեր եւ միանգամ երդումն արարեալ միաբանք ծանուցին գրով եւ կնքով խանին առ ի ո՛չ ընդունիլ զայլոք կաթուղիկոս, բաց ի նմանէ. յայս երից մահսէրաց եւ յերդման գրոյն յայտնեալ հրատարակեալ են կամք միաբանից եւ ձեզ ծանուցեալ»։

Որոշ դեպքերում այս ամենին նախորդում է ողջույնի խոսքը, որն ազատ բաղադրիչ է եւ ոչ բոլոր օրինակներում է հանդիպում: Առավելապես դրանք հատուկ են պաշտոնական եւ հանդիսավորությամբ առանձնացող հանրագրերին, ինչպես 1802 թ. հունվարի 9-ին Կ. Պոլսի հասարակության անունից Դանիել Ա. Սուրմառեցու (1807–1808) կաթողիկոսության հաստատմանն ուղղված շնորհավորական համախոսականում: Աջ կողմում զետեղված «Կաթողիկոս», ձախում՝ «Թագաւոր» գլխաբառերին հաջորդում է հետեւյալ ընդարձակ նախաբանը. «Մօր մեր լուսոյ Հարսինն անարատի Սուրբ էջմիածնի մի միայն վայելչաժառանգ փեսայ եւ արժանաւոր յաջորդ երիցս երանեալ Հօրն մերոյ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին՝ երանաշնորհ տեառն տեառն Դանիէլի Աստուածընտիր Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոցս Շնորհաձիր աջոյն համայն ուխտքս Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցեաց Նուիրեմք զհամբոյր խոնարհութեան մեծաւ յարգանօք անհրաժեշտ սիրով, եւ զԱստուածային օրհնութիւնս եւ զԱռաքելական շնորհս հայցեմք միշտ»¹⁶:

Մեզ հետաքրքրող՝ 1754 թ. Կ. Պոլսի ողջ հայ բնակչության անունից Ալեքսանդր արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսությանը հավանություն ցուցաբերող հանրագրությունում արդեն բովանդակությանը նախորդում է Ս. Երրորդության հետեւյալ վկայակոչումը. «Շնորհիւ եւ ողորմութեամբ Ամենասրբոյ Երրորդութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, որում փառք եւ երկրպագութիւն այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»¹⁷: Հաջորդող ներքին բաղադրիչներից խնդրատունները եւ հասցեատերերը փոփոխական դիրք են զբաղեցնում վավերագրերում:

Մեր ուսումնասիրության հիմքում խմբային հանրագրերն են, որոնք ներկայացնում են երկու եւ ավելի անձինք՝ միեւնույն հարցով: Երբեմն հանրագրերի անմիջական նախաձեռնողները հիշատակվում են վավերագրի առաջաբանում, երբեմն՝ տեղ գտնում բովանդակության խորքերում, երբեմն էլ՝ խնդրարկուների ուղղակի հիշատակությունը փոխարինվում է ընդհանրականով, ինչպես 1743 թ. Ղրիմի հայոց համախոսականում, որը բովանդակում է էջմիածնի նվիրակ Դանիել եպիսկոպոսին իրենց առաջնորդ պահելու մասին. «Սուրբ Տեառն Ամենազօրին Աստուծոյ եւ խնամաւն նորա. մեք՝ Ղրիմու ժողովուրդքս, մեծամեծքս եւ փոքունքս, ծերքս եւ տղայքս, գլխաւորքս, եւ առհասարակ ամենայն

¹⁶ ԿԴ, թղթպ. 243, վավ. 98 (չափս՝ 148 × 45, կնիքներ՝ 179):

¹⁷ ԿԴ, թղթպ. 244, վավ. 336 (չափս՝ 140,5 × 47,5, կնքադրոշմներ՝ 380):

հաւատացեալքս, Քեաֆայեցիքս եւ Ղարասուեցիքս, Բաղշասարայեցիքս եւ Կեօզլեմեցիքս եւ Ղափուշանեցիքս եւ Օրեցիքս եւ Աղմեշիտիքս, այլ եւ գիւղեցիքս, այսինքն՝ Օրթալանկեցիքս եւ Թօփտուեցիքս...»¹⁸:

Զուգադրաբար հանդիպում են հանրագրութեան անմիջական կազմակերպողներին հիշատակող օրինակներ, ինչպես Տաթեւի հասարակութեան անունից կազմած մի անթվակիր համախոսականում¹⁹, ուր, որպէս գրութեան կազմողներ, նշվում են. «Ի նուաստ եւ հետեալ ծառայիցդ, այսինքն՝ մելիք Ասլանէս, մելիք Մկրտչէս, Կարապետէս, Աղավելէս, Անդրեասէս եւ ամենայն Մեղրու եւ Կունեզու եւ Ղարադաղու եղեալ ժողովուրդէս...»²⁰: Դրանք առավելապէս կազմված են նշանավոր եւ հեղինակութուն վայելող անձանց նախաձեռնութեամբ, իսկ վերջում՝ հաստատման միջոցով վավերացված հանրագրութեանը մասնակից անձանց կողմից:

Հանրագրերն ավելի արժեքավոր եւ ազդեցիկ են, եթե նրանցում հանգամանալից շարադրվում են գործի մանրամասները: Երբեմն դրանք բովանդակում են առօրեական, կենցաղային խնդիրներ, ինչպէս 1863 թ. օգոստոսի 2-ին «Բապուճճի» արհեստավորների կողմից Կ. Պոլսի պատրիարքին հասցեագրված աղերսագրում²¹, որտեղ արհեստավորներն ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացնում են, որ գոյութիւն ունեցող հին արհեստավորների կանոնների համաձայն յուրաքանչյուրը վեց զույգ «բապուճ» կարելու արտոնութիւն է ունեցել: Երկու տարի է, ինչ նոր՝ ապօրինի հրամանով սահմանափակվել է հիշյալ իրավունքը՝ թույլ տալով չորս զույգ «բապուճ» կարել: Արհեստավորները խնդրում են միջնորդել համապատասխան մարմինների առաջ վերստին վեց զույգ «բապուճ» կարելու իրավունքի պաշտպանութեան համար: Որպէս կանոն, հանրագրերի կառուցվածքային մասը եզրափակվում է անհապաղ գործողութիւնների կոչով, որտեղ արտահայտվում է շահերը պաշտպանելու մտադրութեամբ իշխանութիւն ունեցողներին պահանջով կամ

¹⁸ ԿԴ, թղթպ. 1, վավ. 43 (չափս՝ 48 x 44, կնիք-հաստատումներ՝ 69):

¹⁹ Ենթադրում ենք, որ փաստաթուղթը գրվել է ԺԸ. դարում՝ ելնելով վավերագրի դարձերեսի ձախից աջ ուղղութեամբ դաշված յոթներորդ կնիքի արձանագրութեան տարրնթերցումից.

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ՄԿՐՏԻՉ /ՌՄԻԸ (1779)» կամ

«Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ՄԿՐՏԻՉ /ՌՄԻԸ (1799)»:

²⁰ 8 կնքադրոշմներով վավերացված «զմահսարական թուղթն». տե՛ս ԿԴ, թղթպ. 37, վավ. 388 բ:

²¹ «Հայագգի Բապուճճի արհեստաւորաց վարպետ գլուխ Սարգիս Աստուածատուրեան» ուղեկցող գրութեամբ արաբատառ միակ կնքադրոշմով եւ 12 արհեստավորների անվանացանկով հաստատված վավերաթուղթը. տե՛ս ԿԴ, թղթպ. 262, վավ. 32:

խնդրանքով դիմելու հնարավորությունը: Այստեղ խնդրառուները բնորոշվում են խոնարհ տոնով՝ ճանաչելով սոցիալական սանդղակի ավելի բարձր աստիճանին գտնվողի դիրքը: Այսպես, 1854 թ. նոյեմբերի 5-ին Մուշ քաղաքի մի խումբ քահանաներ եւ ժողովրդի ներկայացուցիչներ 18 կնքագրողներով հաստատված համախոսականով դիմում են Կ. Պոլսի պատրիարքին՝ հայտնելով Մշո Ս. Հովհաննու վանքի վանահայր Մկրտիչ վարդապետի ապօրինությունների եւ դրանց հետեւած ժողովրդական ընդվզումների մասին, որին հետեւում է նրան վանքի վանահայրությունից ազատելու ժողովրդի պահանջը. «Ի սէր Աստուծոյ եւ ի փառս Քրիստոսի զմեզ եւ զմեր վանքը այդ անօրինին ձեռքէն ազատեցէք եւ զայդ ի մէնջ բարձէք, քանզի շատունցմէ ատոր փորձ առած ենք եւ լաւ եւս կը գիտեմք ատոր վարք ու բարք, որ գայթակղեցուցիչ եւ խռովեցուցիչ է ազգին...»²²:

Հանրագրերի բովանդակային մասն առանձնանում է բողոքի, խնդրանքի, պահանջի, գոհունակության անհատական կամ խմբային դրսեւորմամբ: Հանրային բողոքագրերն արտահայտում են իշխանություն ունեցող մարդուն մատուցված գրավոր խնդրով արդարության հասնելու փորձ: Բողոքագրի հիմքում դժգոհության պաշտոնական հայտարարությունն է, որը ներառում է մանրամասն տեղեկություններ խնդրագրողի եւ այլ անձանց, խնդրի հանգամանքների, տեղանքի, պայմանների մասին: Այս ամենն իր արտահայտությունն է գտել 1749 թ. ապրիլի 29-ին Աստրախանի ժողովրդի կողմից Ղազար Ա. Ջահկեցի կաթողիկոսին (1737–1751) ուղղված համախոսականում, որն ամփոփում է խռովարար եւ ըմբոստ Բարսեղ վարդապետի կատարած խռովությունների, նվիրատվությունները տեղ չհասցնելու, հավատացյալ ժողովրդին մոլորեցնելու եւ իր կամքին ենթարկելու, կեղծ կոնդակներ կազմելու եւ այլ արարքների մասին երկարաշունչ բողոք, որի ավարտին ժողովուրդը հետագա կեղծիքներից խուսափելու ակնկալիքով խնդրում է կաթողիկոսին կոնդակների վերջում «անունն կամ թարիղն»²³ ձեռագրագրով դ յեղուի»²⁴ հաստատումը թողնել:

Առավել ազդեցիկ են խմբային բողոքագրերը, որոնք ենթադրում էին ընդհանուր շահի առկայություն, եւ նրանց բավարար չափով

²² ԿԴ, թղթպ. 262, վավ. 17 բ (չափս՝ 17,4 x 13,9):

²³ Թարիղ՝ հոգեւոր կարգ (արբ., պրս.):

²⁴ Վավ. 11:

ուշադրություն չդարձնելիս սոցիալական լարվածության վտանգը մեծանում էր: Ուստի նույնիսկ կարեւորություն չտալով այս գրություններին՝ շահագրգիռ անձինք որսում էին խմբից եկող բողոքի ազդանշանները ծայրահեղական դրսեւորումներից խուսափելու համար: Այսպես, 1799 թ. դեկտեմբերի 15-ին Մոզգոլի հայ հասարակությունից Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանին հասցեագրված բողոքագրում, որն ուղղված է եղել Զաքար քահանա խոսրովյանի դեմ, ընթերցում ենք. «Թէպէտ շատ անգամ բազում բանիւք ներեցաք զանցանս նորին, այլ նա ոչ ուղղեցաւ զարարմանցն իւր, եւ եւս առաւել յաւելացոյց զշարութիւնն եւ, յորժամ կամեցաք խրատել զնա սիրով, նաեւ ոչ ընդունեաց զասացուածն մեր, յանդիմանեաց զմեզ եւ ոչ ինչ համարեաց եւ զամենեսեանս անարգեաց անկարգ բանիւք...»: Ապա վավերագրի շարունակության մեջ արտահայտվում է բողոքագրի առանձնահատկություններից մեկը, երբ նրանում անպայման սահմանվում է պահանջ այն անձից, ում հասցեագրված է փաստաթուղթը. «Զոր եթէ ոչ դատես ըզսա ըստ արժանւոյն, ահա այսուհետեւ ոչ է ընդունելի զքահանայութիւնն սորին ի վերայ մեր...»²⁵:

Բացի պահանջատիրական կամ դիմադրողական գործառույթից, հանրագրերը հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանության ձեռքբերման կարեւոր մեխանիզմներից են: Դրանցում արտացոլված են հասարակության տրամադրությունները, անհամաձայնությունը կամ հավանությունը իշխանության համար առաջադրված թեկնածուի մասին: Այս տեսակետից հատկանշական է 1691 թ. փետրվարի 10-ին Աղվանքի հոգեւորականների, առաջնորդներ մելիք Փիրումի, մելիք Ախիճանի, մելիք Միրզախանի եւ այլոց ու համայն ժողովրդի դաշնագրութեամբ կազմած, ապա՝ «կնքով եւ մոհրով» հաստատված թուղթը, որով ժողովուրդն իր վրդովմունքն է արտահայտում Սիմեոն Դ. խոտորաշենցու (1675–1701) կաթողիկոսանալուն եւ իբրեւ Գանձասարի օրինական հայրապետ ճանաչում միայն Երեմիա Բ. Հասան-Ջալալյանցին (1676–1700)²⁶՝ հավելելով. «...այսորիկ ով ոք զՍիմոնն ուզէ եւ կաթողիկոսի տեղ դնէ թէ՛ վարդապետ, թէ՛ եպիսկոպոս, թէ՛ քահանայ եւ թէ՛ աշխարհական, սեւերես լինի եւ պարտական առաջի Աստուծոյ եւ սուրբ Գանձասարայ Աթոռոյն եւ սուրբ

²⁵ 32,5 X 21,5 չափսերով, ուղեկցող անվանացանկով բողոքագիրը տե՛ս ԿԴ, թղթպ. 9, վավ. 166:

²⁶ Հիշյալ երկու կաթողիկոսների աթոռակալության մասին մանրամասն. տե՛ս Լ. ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ, Սիմեոն եւ Երեմիա կաթողիկոսների «հակաթոռության» խնդիրը 17-րդ դ. վերջին քառորդին, «Էջմիածին», Գ., 2000, էջ 75–83:

աջոյն Գրիգորիսի, եւ ով զՍիմոնն չի ընդունէ, աւրհնեալ լիցի յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա տամբ եւ տեղօք, զարմօք եւ զաւակօք...» (տե՛ս նկ. 1)²⁷: Այստեղ մենք ականատեսն ենք հասարակական կարծիքի ամուր հիմքերի եւ իշխանության կայացման գործընթացում ժողովրդի գործուն մասնակցութեանը: Այսպիսի իրավիճակների արդյունքում էլ ձեւավորվել են ժողովրդավարութեան նախնական դրսեւորումները, որոնք սովորութային իրավունքի եւ հանրային արարողակարգի անընդհատ շարունակականութեան մեջ հանգեցրել են մերօրյա օրենսդրական ձեւակերպումներին:

Վերոհիշյալ փաստաթուղթը համեմատելով ավելի քան 72 տարի անց՝ 1763 թ. փետրվարի 5-ին դարձյալ Աղվանքի հոգեւորականների, առաջնորդներ մելիք Եսայի, մելիք Բախտամի, մելիք Միրզախանի եւ այլոց ու համայն ժողովրդի անունից կազմած մեկ այլ համախոսականի հետ (տե՛ս նկ. 2)²⁸՝ նկատում ենք փաստաթղթերի կառուցվածքային ձևի եւ շարադրանքի միակերպություն, ուր փոփոխված են միայն անունները, ինչը կարող է վկայել հանրագրերի կազմման համակարգային բնույթի եւ ընդհանուր գործընթացում խորհրդատուներ վարձելու փորձառութեամբ: Այստեղ ժողովուրդը միասնաբար մերժում է Ներսեսի որդի Իսրայել Զրաբերդցու (1728–1763) կաթողիկոսական իրավունքները՝ օրինական հայրապետ ճանաչելով Հովհաննես Ժ. Գանձասարեցուն (1763–1786)²⁹:

Օրինականներից հետեւում է, որ հանրագրերն իրավական ուժ ունեցող պաշտոնաթղթեր էին, կարող էին բավարար հիմք հանդիսանալ իշխանություն ձեռք բերելու կամ դրանից զրկվելու համար: Ուստի իշխանութեան հավակնորդները օրինական մակարդակով հարցերի կարգավորմանը հասնելու մտադրութեամբ օգտագործում էին հանրագրերը որպես հասարակական կարծիքի ծանրակշիռ ապացույց:

Նույնպիսի ակնկալիքով 1802 թ. ապրիլի 21-ին Աստրախանից Սիմեոն Սերգեյիչը առաջարկում է իշխան Սողոմոնին թելադրել Դավիթ Ե.

²⁷ 58X31,5 չափսերով, արաբատառ եւ հայատառ 65 կնքադրոշմներով, 13 ստորագրություններով եւ մատնահետքերով հաստատված համախոսականը տե՛ս ԿԴ, թղթա. 240, վավ. 2 (հետախույզ վավ. 2):

²⁸ ԿԴ, թղթա. 240, վավ. 5 (չափս՝ 61X33,5. 53 հայատառ եւ արաբատառ կնիքներ, բազմաթիվ մատնանշաններ):

²⁹ Աղվանից կաթողիկոսների աթոռակալության տարեթվերն արտահայտված են ըստ Ա. ՄԱՆՈՒԳԱՐՅԱՆԻ, Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքի վիճագրագիտական լրացումներ ու ճշգրտումներ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Հայագիտության հարցեր, Հանդես 2 (8), Երեւան, 2016, էջ 93:

էնեգեթցի կաթողիկոսին, որ Էջմիածնի միաբանության, մեկիքների եւ ժողովրդի անունից կայսրին ուղղված հանրագիր պատրաստի առ այն, որ ժողովուրդն իրեն է ցանկանում կաթողիկոս տեսնել³⁰։ Հաջորդող 1803 թ. փետրվարի 10-ի՝ Ալեքսանդր Ա. կայսեր ուղղված Դավիթ կաթողիկոսի գրույթունից տեղեկանում ենք, որ վերջինս հորդորում է կայսրին ողորմածություն ցույց տալ, իրեն որպես կաթողիկոս հաստատել՝ հիշեցնելով, որ թե՛ Կ. Պոլսից, թե՛ Իզմիրից «...բազում մահաէրակերպ Արզաթ³¹» է ուղարկել Կայսերական մեծությանը ներկայանալու³²։ Այստեղ մենք առնչվում ենք նաեւ այն կարեւոր իրողությանը, որ հանրագրության համակարգից օգտվում էր եւ՝ միջին գրագետ դասը, եւ՝ հասարակության վերին շերտը, թերեւս միայն այն տարբերությամբ, որ ժողովրդի պարագայում գրույթունը տեղ հասցնելն ավելի բարդ էր, եւ հարցը լուծվում էր միջնորդների օգնությամբ, ինչպես արտահայտված է Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոսի եւ տեղի հայ ավագների՝ 1805 թ. ապրիլի 3-ի Կ. Պոլսում Ռուսական կայսրության դեսպանին ուղղված գրության մեջ, որով խնդրում են նրա միջնորդությունը Շփեմ արքեպիսկոպոսի խոռվարար վերաբերմունքի մասին բովանդակող իրենց բողոքագիրը Կայսերական մեծությանը մատուցանել. «...մեք ո՛չ կարողանամք ուղղակի գրութիւն մատուցանել առ կայսերական մեծութիւնն, վասն հպատակ գտանիլոյն մեր ընդ հօր տէրութեամբս այս եւ առաջնորդ կացուցեալ գոլոյն մեր ազգիս հայոց, վասն որոյ դուք՝ ի դիմաց մերոց խնդիր մատուցէք կայսերական մեծութեանն գթալ առ խղճալի կացութիւն ազգիս...»³³։

Կառուցվածքաբովանդակային կաղապարն ամփոփող եզրափակիչ օրինակը 1802 թ. հունվարի 8-ին Կոստանդնուպոլսում պատրիարքների, արքեպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների, իշխանապետների եւ առհասարակ լուսավորչադավան ժողովրդի կողմից Էջմիածնի միաբանությանն ուղղված հանրագիրն է՝ Դանիել Ա. Սուրմառեցուն կաթողիկոս ճանաչելու մասին³⁴։ Փաստաթղթի վերին ձախ կողմում հաստատված «Կաթողիկոս», աջում՝ «Թագաւոր» բառերով սկսվող համախոսականի նախաբանում պատմական հակիրճ անդրադարձով հիշեցվում

³⁰ ԿԴ, թղթպ. 12, վավ. 67։

³¹ Արզ, արզայ՝ փափագ, խնդիր (պրս.)։

³² ԿԴ, թղթպ. 14, վավ. 24։

³³ ԿԴ, թղթպ. 16, վավ. 50։

³⁴ ԿԴ, թղթպ. 243, վավ. 97։

է, որ ընդունված կանոնի համաձայն կաթողիկոսի ընտրությունը ազգի համաձայնությունամբ պետք է կատարվեր: Հոգեւոյս հայրերը, հետեւելով այս կանոնին, բազմակնիք «մահսարով» հաստատել են, որ առանց համազգային ընտրության, մանավանդ Կոստանդնուպոլսի բազմաթողով ազգի համաձայնության, աթոռակալող անձն ընդունելի չէ: Հետեւապես, ի պաշտպանություն սրբազան Դանիել պատրիարքի կաթողիկոսության հաստատմանն ուղղված մահսարների՝ հավելում են նաեւ այս մեկը՝ հորդորելով. «Ուրեմն, ո՛վ սիրելիք մեր, հարք սուրբք եւ վարդապետք ճշմարտութեան առ ոտն հարէք զերկառակութեան հոգին. լուծէք ի պարանոցէ ձերմէ զկապ անիծից սրբոց հայրապետաց. բարձէք յանձանց ձերոց զպարտաւորութիւն պայմանի երդմանց ձերոց, ի բաց հրաժարեցէք յանձն ընծայ եղելոյդ յայդմանէ. մի՛ ընդունէք զանվաւեր իշխանութիւն Դաւթիդ. ալին յառեալ դիտեցէք, ահաւասիկ աշխարհ ամենայն գնաց զկնի օրինաւոր Սրբազնակատար Կաթողիկոսին տեառն Դանիէլի Քրիստոսատիպ Քահանայապետին ամենայն Հայոցս...»։ Վերջում ընթերցում ենք վավերագրի արժանահամալատությունը ցուցող տողերը. «Ահա՛ ի հաստատութիւն ընդ Աստուծոյ կամաց ընտրութեանս եւ անհրաժեշտ սիրով կապակցութեանցս ի իւրաքանչիւրքս միաբան սիրով միով կամօք, միով խորհրդով կնքեցաք, թէ բաց ի Հոգւովն Աստուծոյ ընտրելոյն մերմէ այլ ոք մեզ ընդունելի չէ եւ զդատաստան նորին սուրբ կամաց եւ արդար իրաւանց Սրբազան Վեհապետին յանձնեալ եմք Ազգովին»։ Բնագրային «համազգային մահսար» հիշատակությանմբ ավարտվող մեծածավալ փաստաթղթին (288X5) հետեւում են եկեղեցական դասը հաշորդաբար ներկայացնող 463 կնքադրոշմները՝ բոլորաձեւ «է: Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԳՐԻԳՈՐ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)Տ Պ(Ա)ՏՐԻ(Ա)ՐՔ ԿՈՍ(ՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ). ՌՄԾ (1801)» արձանագիր կնիքի նախադրմամբ:

Բազմաթիվ դեպքերում հանրագրերի իմաստային ամբողջությունն ու արտաքին գրավչությունը նշանավորվում է բովանդակությանը ստորագիր բաց տարածությունը բազմաձեւությամբ լրացնող կնիքներով: Ստորագրությունների եւ անվանացանկերի համադրմամբ կամ սահմանազատ տեղերում դրվող կնիքները հնչեցված հարցին օժանդակություն ցուցաբերելուց բացի, արտացոլում են աջակիցների սոցիալ-տնտեսական կարգավիճակը, հուշում իշխանության նկատմամբ խնդրատուների վերաբերմունքի մասին, բացահայտում են ներկայացված գաղափարին

համակրող խմբերին եւ մատնանշում որոշակի սոցիալական կառուցվածքում ներգրավված մարդկանց էթնիկ պատկանելիությունը:

Համախոսականի բովանդակությանը համաձայն լինելու եւ այն վավերական կնիքով հաստատելու մասին երբեմն ակնարկվում է շարադրանքում, երբեմն էլ՝ կնիքներն ուղեկցող «յօժարութեամբ եւ կամօք ընկալայ եւ ղապուլ³⁵ արի», «կնքեալ հաստատեցի», «ղաբուլ արի եւ մհրեցի», «ղապուլ եմ»³⁶ դարձվածքներով:

Վավերացման գործընթացում առաջին հերթին կարեւորվում է հաստատման որոշումը կայացնելու գործոնների բացահայտումը: Անշուշտ հանրագրի՝ իբրեւ փաստաթղթի արժեքի տրամաբանությունը հիմնվում է այն ենթադրության վրա, որ մարդիկ շարադրված նյութին համաձայնելով ու հավատալով էին այդ անում: Սակայն, ինչպես նկատում ենք, 1801 թ. հոկտեմբերի 24-ին Աստրախանից Դավիթ Շամբարովի՝ Եփրեմ արքեպիսկոպոսին հասցեագրված գրությունից, վերջինիս խնդրում է երեսուներեք ստորագրություն կրող համախոսականի վրայից չեղյալ համարել հարկադրաբար դրած իր ստորագրությունը՝ պատճառաբանելով, որ մաքսատան կառավարիչը երկար ժամանակ վաճառականությանը զբաղվող իր ծովագնաց նավերը պահել է նավահանգստում եւ սպառնացել, որ մինչեւ չստորագրի Դավիթ Ե. էնեգեթցու համար կազմած համախոսականը, թույլ չի տա առաջ անցնել³⁷: Ուստի ելնելով այն հանգամանքից, թե ինչն էր ստիպում ստորագել եւ կնքել, այս տրամաբանությունը կարող է փոփոխվել:

Նույն կերպ՝ Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր Ա.-ին ուղղված 1802 թ. հունիսի 2-ի դիմումով Ս. էջմիածնի միաբանները հորդորում են չհավատալ իրենց եւ ժողովրդի անունից հօգուտ նախընթաց օրինակում հիշատակված Դավիթ կաթողիկոսի բռնի ու հարկադրաբար կնքված հանրագրերին՝ նշելով. «...եթէ այսպիսի գրութիւնք պատահեսցին գալ յայդր, սուտ եւ ունայնաբանութիւն համարեսցիք եւ զեղեալ կնիքսն ի նոսա՝ բռնութեամբ եղեալ գիտասցիք...»³⁸: Այսպիսով պարզվում է, որ եթե անձը կնքում էր սոցիալական ճնշմամբ՝ ի հակադրություն գործի իրական դրդապատճառների, հանրագիրն ուղեկցող վավերացումներն անվավեր էին եւ չէին կարող արտացոլել մարդկանց իրական կարծիքը,

³⁵ Ղաբուլ՝ ընդունում եմ, համաձայն եմ, հաստատում եմ (պրս.):

³⁶ Վալ. 2:

³⁷ ԿԴ, Թղթպ. 11, վավ. 35 բ:

³⁸ ԿԴ, Թղթպ. 12, վավ. 103 գ:

հետեւաբար՝ հասարակական կարծիքի արդյունավետ ցուցանիշ դիտվել էին կարող:

Մարդկանց կնքելու որոշումը ձեւավորվում էր ինչպես վարքի վրա ներգործող իրավիճակային, այնպես էլ անձնական գործոններով, որոնք, վավերացնողների համոզմունքներով պայմանավորված, ազդում էին վարքագծի վրա³⁹: Միաժամանակ մեր դիտարկումների արդյունքում նկատել ենք բազմաթիվ օրինակներ, երբ իրավիճակային գործոններն ավելի ազդեցիկ են, քան ներքին համոզմունքներով պայմանավորված անհատականները:

Առավել հաճախ հանդիպում ենք անվանացանկերի եւ կնքադրոշմներում այդ նույն անունների ընդօրինակման, ընդ որում անձանուններով արտահայտվող ամենաէականը նույնական է եւ սկզբունքային, իսկ երկրորդային տեղեկատվությունն առանձին տեղերում՝ տարբեր: Այսպես, կնքադրոշմներ ուղեկցող գրություններում տրվում են վավերացնողների ծագման, զբաղմունքի, դիրքի մասին տեղեկություններ, մինչդեռ արձանագիր կնիքներն ավելի ամփոփ են: Գրությամբ «Նիկիսարցի Խաչերեան Ստեփան աղայ»-ն կնքադրոշմում հանդես է գալիս «Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ՍՏԵՓԱՆ», կամ գրությամբ՝ «Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյ աւագ տէր Թադէոս»-ը կնքադրոշմում ներկայանում է «Տ(Է)Ր /ԹԱԹԷՈՍ», գրությամբ «Նախկին եկեղեցական մահտեսի Անդրէաս Մկրտչեան»-ը բոլորգիծ կնիքում ներկայանում է «Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) ԱՆ ԴՐԷԱՍ», գրությամբ «Ծէվահերճի տէր Ափիսողօմ մահտեսի Յակօբեան»-ը կնիքով «Ք(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ծ(ԱՌԱՅ) /ԱՔԻՍՕԴՕՄ»⁴⁰:

Բացի այդ, ներկայացվող ժամանակաշրջանում հասարակական նախաձեռնությունները հիմնականում իրականացվում էին համայնքային միջավայրերում, որտեղ մարդկանց որոշումներն իմաստավորվում էին անձնական ճանաչողությամբ, իսկ խոսքի փոխանակությունը սահմանափակվում էր ազգատոհմի, համքարական եւ հարեւանական միջավայրերում, ուստի բացառված չէ, որ 1851 թ. Կարինի հոգեւորականների կողմից Կ. Պոլսի հայկական գերագույն սինոդականներին եւ ամիրապետերին ուղղված համախոսականում, որն ամփոփում է Գրիգոր վարդապետին Կարինի հոգեւոր առաջնորդ նշանակելու մասին, «ախտէր, թոքմէճի,

³⁹ S. H. HELOS, R. R. BLAKE, J. S. MOUTON, Petition-signing as adjustment to situational and personal factors, *The Journal of Social Psychology*, 1958, 48, էջ 3-10:

⁴⁰ Օրինակներն՝ ըստ ԿԴ, Թղթպ. 243, վավ. 119-ի (շափս՝ 228x53, կնիքներ՝ 600):

պէզազ, թէրզի»⁴¹ եւ այլ արհեստավորական խմբերով միավորվող բազմամարդ հանրույթի կնիքները կարող էին դրոշմվել՝ առաջնորդվելով խմբային նույնական վարք դրսեւորելու գիտակցականով⁴²:

Այլ է մեր ենթադրութիւնը Նփրեմ կաթողիկոսին հասցեագրված համանման բովանդակությամբ երկու հանրագրերի վերաբերյալ. մեկը 1820 թ. դեկտեմբերի 5-ին Ս. Թադեոս Առաքյալի վանքի հոգեւորականների եւ հանրութեան⁴³, մյուսը՝ Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս Առաքյալի վանքի եւ հայ հասարակության անունից⁴⁴ ընդդէմ Կ. Պոլսում հրատարակված «Հրաւէր սիրոյ» տետրակի, որի բովանդակութիւնը չէր համապատասխանում Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու ուղղափառ դավանանքին:

Տվյալ հարցի կարեւորութեամբ հանրագրերի վավերացումներն ունեն աշխարհագրական լայն ընդգրկում: Առաջին հանրագրի առաջին «Կարգ Վանիցս» շարքի ներքո նախ հոգեւորականների, ապա աշխարհականների կնիքներին հաջորդում են «Կարգ Թաւրիզու», «Կարգ Բայազտու», «Կարգ Խօյայ», «Կարգ Մարաղայու», «Կարգ Միանդովայ», «Կարգ Սաւուղբուլաղայ եւ Սուլդուղայ», «Կարգ Մակուլայ», «Կարգ Սահարայ», «Կարգ Ավաջուղայ», «Չալդրանայ եւ Սոքմնվյու», երկրորդում՝ «Հաղբակ», «Սալմաստ», «Յորմի», «Սօմայի», «Պարանդուզ» բնակավայրերի հանրութեան հայատառ եւ արաբատառ վավերացումները: Համայնքային կամ ազգակցական թելադրանքով առաջնորդվելու մեխանիզմը կարող էր խարխլվել այսօրինակ շրջիկ միջնորդագրերով, որոնց նյութը գրվում էր նախքան հաստատումների դրվելը: Այս կերպ ձեւավորվող ցանցային միջավայրում ոչ միայն նվազում էր ուղղորդված վավերացումը, այլեւ փաստաթղթի հեղինակները կարող էին արժեքավոր տվյալներ ձեռք բերել միջցանցային հարաբերութիւնների եւ ներկայացված գաղափարի հանդեպ մարդկանց վերաբերմունքի մասին:

Ուշադիր համեմատութիւնից պարզվում են նաեւ տարբեր անձանձ մասնակցութիւնը միեւնույն կնիքով վավերացնելու որոշ դեպքեր: Հնարավոր է, նման հանրագրերը խարդախութեան փոքր բաժին ունեն,

⁴¹ Ախտեր՝ անուշահոտ բույսեր վաճառող, թոքմէճի՝ գործվածք վաճառող, պէզազ՝ կերպասագործ վաճառական, բազազ, թէրզի՝ դերձակ: Հայատառ թուրքերեն բառերի բացատրութիւնը ՄՄ, Արաբատառ ձեռագրերի նկարագրման եւ ուսումնասիրութեան բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, թուրքագետ Ա. Ժ. Ավետիսյանի:

⁴² ԿԴ, Թղթպ. 262, վավ. 11 (չափս՝ 78 x 43, կնիքներ՝ 299):

⁴³ ԿԴ, Թղթպ. 244, վավ. 335 (չափս՝ 108,5 x 51,5, կնիքներ՝ 248):

⁴⁴ ԿԴ, Թղթպ. 243, վավ. 164 (չափս՝ 137 x 50,5, 51 կնիքներ՝ 51):

այսինքն՝ այն անձինք, որոնց անունները նշված են այդ փաստաթղթերի վրա, մտադիր չեն եղել կնքել, եւ նրանց անունները գրանցվել են առանց իրենց համաձայնության եւ իմացության կամ կնիք չունենալու պատճառով: Սակայն այդ դեպքերն այնքան փոքրաթիվ են, որ ընդհանուր արդյունքի վրա ազդեցություն ունենալ չէին կարող:

Մեր ուսումնասիրության շրջանակում իր բնույթով առանձնանում է 1800–1803 թթ. էրզրումի, Ամասիայի, Սվազի⁴⁵ եւ այլ քաղաքների հայերի կազմած, 430 կնքադրոշմներով հաստատված եւ որ ամենաէականն է՝ բովանդակություն չունեցող վավերագիրը⁴⁶: Թեեւ այստեղ խնդիրը ձեւակերպողի եւ իրենց վավերացնող մասնակցությամբ հարցը ընթացքի մեջ դնողների ինքնությունը պարզ չէ, տարբեր քաղաքներում կազմակերպված կնիքների հավաքագրումն ու այսչափ առատությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ հիշյալ փաստաթուղթը կազմվել է իբրեւ համախոսական: Սակայն անճշտությունից խուսափելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ միայն կնիքների մեծաքանակությունը բավարար չէ փաստաթուղթը հանրագիր համարելու համար:

Այս իմաստով կարեւորել ենք ԺԸ. դարում Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված մի գրության մեջքերումը, որտեղ նշվում է, որ գոհունակությամբ ստացվել է կաթողիկոսի գրությունն այն մասին, որ առաջնորդը չպետք է լինի մի քաղաքի, մի նահանգի դիտորդը, այլ պետք է շրջի իր վիճակի մեջ: Հետեւապես անպատշաճ վիճաբանությունները թողնելով՝ իրենց հայտնում են Մեծափառ սրբության հնազանդագուհեղ ծառաներ (տե՛ս նկ. 3)⁴⁷: 95 կնիքով հաստատված այս գրությունն առաջին հայացքից հանրագրի տպավորություն կարող է թողնել, մինչդեռ վավերագրի տեքստային հատկանիշներն ու բովանդակությունը՝ մասնավորապես «նամակ» եզրույթի առկայությունն ի սպառ բացառում են այն իբրեւ համախոսական դիտելը:

Ուշագրավ է նաեւ այն, որ ի տարբերություն մերօրյա փակ, գաղտնի ընտրության, կնքելու միջոցով կատարված ընտրական իրավունքի բաց իրացումը հաստատում էր հանրության գիտակցված ընտրություն կատարելու փաստը, հակառակ այն բանի, որ, ի հետեւանս դրա, մարդիկ կարող էին ենթարկվել զանազան պատիժների:

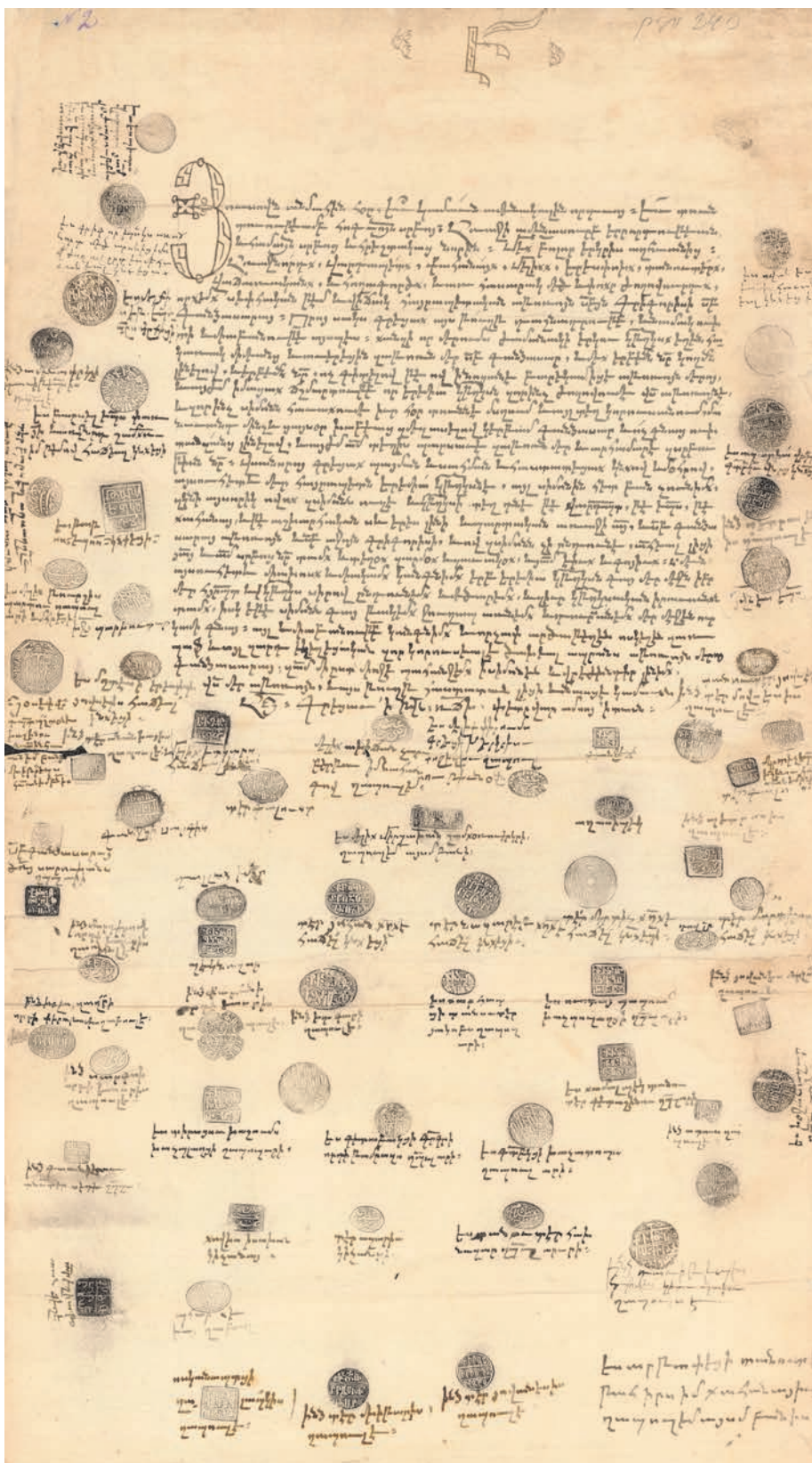
⁴⁵ Փաստաթղթում եւ՝ տեղանունները, եւ՝ կնիքներն ուղեկցող գրությունները բացառապես արաբատառ են:

⁴⁶ ԿԴ, թղթպ. 243, վավ. 232:

⁴⁷ ԿԴ, թղթպ. 1, վավ. 44:

Միով բանիվ, կնքագրողներին առկայությունամբ էապես փոփոխվում է փաստաթղթի վավերական արժեքը: Կնքման մակերեսային տպավորության տակ քողարկված է իրենց մասնակցությունը հաստատողների քաղաքական, սոցիալական եւ նույնիսկ սեռային կարգավիճակով պայմանավորված իրավահավասարության մասին վկայող կարեւոր տվյալներ: Այս համատեքստում, ուսումնասիրված հանրագրերում եւ դրանք վավերացնող հազարավոր կնքագրողներում արտացոլվում է հայ հասարակական եւ քաղաքական մշակույթի պատմական ավանդույթում սոցիոսեռային խտրական համակարգի, կանանց ձայնի, սոցիալական դերի եւ քաղաքացիական վարքի իսպառ բացակայությունը:

Այսպիսով, հանրագրություն եզրույթով ամբողջացող պատմական այս վավերագրերը, որոնց հիմքում սոցիալական, քաղաքական, կրոնական շարժառիթներն ու սոցիալական ճնշումն է, ապահովել են իշխանության ներկայացուցիչների եւ սոցիալական խմբերի միջեւ փոխհարաբերությունները: Թեեւ համախոսականների կառուցվածքը փոքր-ինչ կամայական է, եւ բազմաթիվ անցումային ձեւերը սահմանափակում են դրանք կանոնական կառուցվածքով ներկայացնել, այդուհանդերձ, հստակ է՝ հանրագրերն ուղղված են հասարակությունում իշխանություն իրացնող ու ձեւավորող անձին: Այս ձեւաչափով իրականացվող հաղորդակցությունն ավելին էր, քան ուղղակի պաշտպանության դիմելը: Դրանցում արտահայտվում են հասարակական կարծիքի առաջացման եւ քաղաքացիական հասարակության ձեւավորման նախադրյալները, հասարակության կարողություններն ու ունակությունները զարգացնելու ժողովրդավարության նախնական ձեւերը: Հանրագրերն ուղեկցող մեծաթիվ կնքագրողներին վերագրվում է առաջնահերթ նշանակություն եւ կշիռ, քանի որ նրանք արտահայտում են մարդկանց վավերական ձայնը, ընդգծում հանրային աջակցության ուղղությունը, ինչպես նաեւ արտացոլում որոշակի սոցիալական դիրք ունեցող տղամարդկանց եւ կանանց անհամաչափ ներկայացվածությունը հասարակական, քաղաքական եւ կրոնական նախաձեռնություններում:

РЕЗЮМЕ

В рамках данного исследования рассматриваются некоторые петиции XVII–XIX веков, которые включены в документальное наследие богатого и разнообразного архивного фонда верховных патриархов «Диван Католикосов» Матенадарана им. Месропа Маштоца. Эти документы, касающиеся различных вопросов армянской истории и особенно деятельности Армянской Апостольской Церкви, являющихся основным источником изучения диалога духовных и светских властей и народа, ранее не исследовались.

В этом исследовании в самом широком смысле обсуждаются структуральные и содержательные особенности петиций, а также участие и вовлечение многочисленных людей в регулирование общественных вопросов. Эти исторические документы, основанные на социальных, политических, религиозных мотивах и социальном давлении, обеспечивали отношения между представителями правительства и социальными группами.

SUMMARY

In the framework of this study, some petitions of the 17th –19th centuries are studied, which are included in the documentary heritage of the rich and diverse archival fund called “Archive of the Catholicoi” of Supreme Patriarchs in Matenadaran (manuscript library) named after Mesrop Mashtots.

These documents related to various issues of the Armenian history and especially the activity of the Armenian Apostolic Church, which are primary source for studying the dialogue between spiritual and secular authorities and the people, have not been previously studied.

This study, in the broadest sense, discusses structural and content features of petitions, as well as the participation and involvement of numerous people in the regulation of public affairs. These historical documents based on social, political,

religious motives and social pressure, ensured relations between the government representatives and social groups.

In the narrowest sense, we clarified the role of seals (stamps) that ratified the petitions. In one case, seals express the genuine voice of people; in the other they emphasize the direction of public support, as well as the disproportionate representation of men and women in certain social, political and religious initiatives.

